

*Ընկերոջս՝
Տիգրան Արծրունի Մուրադյանի
հիշատակին*

Արմեն Այվազյան

**Հայ զինվորականության պատվո վարքականունը
(4-5-րդ դարեր)**

Տպագրվում է Հայաստանի ռազմական պատմությունը գնահատող մի խումբ անձանց մեկենասությամբ

MATEHADARAN - MATENADARAN
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
MASHTOTZ INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

**ARMEN AIVAZIAN
THE CODE OF HONOR OF THE ARMENIAN MILITARY
(4-5th CENTURIES)**

**АРМЕН АЙВАЗЯН
КОДЕКС ЧЕСТИ АРМЯНСКОГО ВОИНСТВА
(IV-V ВЕКА)**

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**Արմեն Այվազյան
Հայ զինվորականության
պատվո վարքականոնը
(4-5-րդ դարեր)**

ԴՏՀ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 4
Ա 551

Այվազյան

Ա 551 Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր): Արմեն Այվազյան: Եր.-: Արտագերս, 2000.-48 էջ:

Ուսումնասիրությունը բացահայտում է հայ զինվորականության գաղափարական և բարոյահոգեբանական արժեքների համակարգը 4-5-րդ դարերում: Համեմատական քննության են ենթարկվում ասպետական, սամուրայական և հայ զինվորական պատվո վարքականոնները և նրանց հիմնադրույթները: Ճշտվում է հայկական զինուժի թվաքանակը հին և միջին դարերում: Վկայակոչվում ու մեկնաբանվում են օտարների տված գնահատականները հայոց մարտական հատկանիշներին և ռազմարվեստին:

0503020913
0038(01)-2000

Ա. Այվազյան
«Արտագերս» հրատ., 2000

Հայաստանի ռազմական պատմության չուսումնասիրվածությունը

Հայկական քաղաքակրթության ավելի քան չորսհազարամյա պատմության մեջ ազգային զինված ուժերն ունեցել են կենտրոնական և վճռորոշ դերակատարում, որը, ցավոք, դեռևս ըստ արժանվույն հետազոտված և գնահատված չէ: Տարբեր դարաշրջաններում հայոց զորքերի թիվը, կառուցվածքը, զենքն ու զինամթերքը, պաշտպանական ամրաշինությունների համակարգը, ռազմարվեստը կարոտ են խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրության: Մասնավորապես, հին և միջնադարյան Հայաստանի զինված ուժերը չեն ուսումնասիրվել ռազմական հոգեբանության և սոցիոլոգիայի տեսանկյունից, այնինչ այդ ոլորտում հետազոտությունների անցկացումը թելադրվում է ոչ միայն գուտ ակադեմիական-կրթական նպատակներով, այլև կիրառական մեծ նշանակությամբ՝ վերածնված հայկական բանակի ընթացիկ շինարարությունը ազգային հաստատուն և ճիշտ հիմքի վրա դնելու առումով:

Մույն ուսումնասիրությունը նպատակ ունի բացահայտելու 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության գաղափարական և բարոյահոգեբանական արժեքների համակարգը*:

Հայ ռազմիկի գաղափարախոսության ելակետը

Հայաստանի անկախության ամենաեռանդուն ջատագովն ու պաշտպանը միշտ եղել է հայ զինվորականությունը: Պատահական չէ, որ, օրինակ, 5-8-րդ դարերում օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պատերազմներն առաջնորդել են հայոց զորքի գլխավոր հրամանատարները՝ Մամիկոնյան սպարապետները. 450-451, 481-484, 571-572թթ.՝ Պարսկաստանի, 548թ.՝ Բյուզանդիայի, 747-753, 772-775թթ.՝ Արաբական խալիֆայության դեմ: Հայ մատենագրությունը հարուստ նյութ է պահպանել հայ զինվորականության և հայոց բանակի գաղափարախոսությունը լուսաբանելու համար:

Քննությունն սկսենք այն պատգամ-հրահանգներից, որ սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանը (ծն. թ. անհայտ-մահ. 384թ.) տվել է իր որդի Արտաշիրին՝ «գտերութիւն իւր և զսպարապետութիւն զօրավարութեանն իւրոյ» նրան հանձնելու պահին.

Եվ պատվիրեց նրան... «պատերազմի՛ր և անձը քո զոհի՛ր հանուն Հայոց աշխարհի, ինչպես քաջ նախնիներդ են այս աշխարհին սիրահոժար զոհաբերել իրենց կյանքը»¹:

Հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ հանուն հայրենիքի անձնագոհության դիմելու գաղափարական այս պատվիրանն իրականում հայ զինվորականության

գաղափարական-բարոյահոգեբանական պրոֆեսիոնալ արժեհամակարգի և պատվո վարքականոնի (կոդեքսի) մաս է կազմել²:

Մանվել Մամիկոնյանն ինքը ողջ կյանքի ընթացքում առաջնորդվում էր նույն այդ ուղենիշ-պատվիրանով: Այսպես՝ երբ նա արդեն անբուժելի վիճակում պառկած էր անկողնում, և նրա շուրջն էին հավաքվել թագավորն ու թագուհին, նախարարները, տղամարդ ու կին, Մանվելը մերկանում է և ցույց տալիս Հայաստանի անկախությունը պաշտպանելու համար մղված պատերազմներում իր ստացած բազմաթիվ վերքերը.

Դրամի մեծության չափ ողջ տեղ չէր մնացել նրա մարմնի վրա, այլ խոցված էր պատերազմների մեջ և ավելի քան հիսուն սպի ուներ ստացված վերքերից, նույնիսկ՝ իր առնանդամի վրա. անգամ այն բանալով՝ ցույց տվեց բոլորին³:

Անձը հանուն հայրենիքի գոհելու ճիշտ նույն գաղափարն իր *Հայոց պատմության* ողջ շարադրանքի ընթացքում քարոզում է նաև Մովսես Խորենացին, օրինակ՝ հայ ռազմիկ-թագավոր Արամի մասին հետևյալ հատվածում.

Սա, աշխարհասեր և հայրենասեր մարդ լինելով,... լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարածինների որդիք ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտար մարդիկ տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա⁴:

Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի հիմնադրույթները

Հայ զինվորականության պրոֆեսիոնալ արժեհամակարգը դասակարգելու նպատակով՝ ստորև առաջարկվում է Փավստոս Բուզանդի *Հայոց պատմության* Ե դպրության 20-րդ գլխի պատմական-կառուցվածքային իմաստաբանական վերլուծությունը⁵: Փավստոսն ինքն ահա այսպես է ստորակարգել սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի (ծն. թ. անհայտ-մահ. 376թ.) անձնական առաքինությունները և հայրենիքին մատուցած ծառայությունները (տեքստի իմաստային բաղադրամասերը համարակալել ենք - *Ս.Ս.*).

Հայոց Մուշեղ սպարապետի մասին

Հայոց քաջ զորավարը և սպարապետը (Մուշեղը) իր ամբողջ կյանքում լի էր մեծ եռանդով և նախանձախնդրությամբ,

(1) նա հավատարմությամբ ու արդար վաստակով, ջանասիրությամբ ու մշտապես ծառայում էր Հայոց աշխարհի և թագավորության համար: Զօրուգիշեր նա գործի մեջ էր. ջանում ու ճգնում էր պատերազմի ճակատներում, և երբեք թույլ չէր տալիս,

որ Հայոց աշխարհի սահմաններից գեթ մի կորու չափ հող օտարվի⁶: Նա կյանքն էր դրել իր երկրի համար.

(2) և կմեռներ քաջի անվան համար,

(3) իր բնիկ տերերի համար,

(4) իր երկրի բնակիչների համար,

(5) քրիստոնեական հավատի համար,

(4.1 և 5.1) Աստծուն հավատացող և Քրիստոսի անունով մկրտված ժողովրդի համար,

(5.2) եկեղեցիների համար,

(5.3) և նրանց սրբազան սպասների համար,

(5.4) Քրիստոսի վկայարանների համար,

(5.5) Աստծու ուխտի համար,

(6) իր քույրերի և եղբայրների համար,

(7) իր մերձավոր տոհմակիցների համար,

(8) հանուն հավատարիմ և առաքինի այն բարեկամների, [որոնք] զորավար Մուշեղի [հետ] մշտապես եղել են հերոսական կռիվների մեջ և կյանքը զոհաբերել հայրենիքի համար⁷:

(2.1) Եվ մահն արհամարհելով՝

(3.1) իր կյանքի բոլոր օրերում ծառայում էր իր բնիկ Արշակունի տերերի համար⁸:

Վերը Բուզանդը փաստորեն մեկ առ մեկ թվարկում է հայ զինվորականի՝ Հայաստան պետության և հայ ազգի առջև ստանձնած գլխավոր հանձնառությունները (*commitments*): Հենվելով այս արժեքավոր տվյալների վրա, *ըստ Փավստոսի նշած կարևորության և առաջնակարգության*, ստորև ներկայացնում ենք 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի գլխավոր դրույթները.

1. Հավատարմություն և անձնուրաց ծառայություն անկախ Հայաստան աշխարհին, երկրին ու թագավորությանը:
2. Ասպետական պատվի և համարումի («քաջի անվան») անբիծ պահպանում, հարկ եղած դեպքում՝ նաև կյանքի գնով:
3. Հավատարմություն և անձնուրաց ծառայություն Հայաստանի պետական համակարգի ամենակարևոր նվիրագործված հաստատությանը՝ Հայաստանի թագավորին (Արշակունի «բնիկ տերերին»):
4. Հավատարմություն և անձնուրաց ծառայություն Հայաստանի ժողովրդին, բոլոր բնակիչներին անխտիր՝ անկախ նրանց սոցիալական ծագումից և դիրքից:
5. Քրիստոնեական հավատի և ազգային եկեղեցու նկատմամբ բարեպաշտ վերաբերմունք և դրանց անձնուրաց պաշտպանություն:
6. Նվիրվածություն ընտանիքին:
7. Նվիրվածություն տոհմակիցներին:

8. Հավատարմություն զինակիցներին:

Այսպիսով՝ Փավստոսի Հայոց պատմության Ե դպրության 20-րդ գլուխը բավական ամփոփ և հստակ վկայաբերում է 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության պրոֆեսիոնալ արժեհամակարգը, որը բաղկացած էր Արշակունյաց Հայաստանում արտոնված, կենսագործվող և քարոզվող պետական գաղափարախոսության ամենակարևոր տարրերից: Այս գաղափարական-բարոյահոգեբանական արժեքները կոչված էին դաստիարակելու հատկապես սպայակույտի շարքերը համալրող պատանիներին հայկական բանակի ելակետային նպատակների և ավանդական վարքուբարքի համաձայն, ինչպես նաև ընդգծելու հայրենիքի և ժողովրդի առջև հայ ռազմիկի ունեցած պարտականությունները:

Այս դրույթներն այնքան էին արմատավորված հայ զինվորականության մտայնության և վարքագծի մեջ, որ դարեր անց էլ նույնությամբ պահպանվել և կյանքի են կոչվել բազմաթիվ այլ ազատագրական պատերազմների առիթով: Օրինակ, 775թ. ապրիլի 25-ին, Արձնի գյուղի մոտ, արաբական վեցապատիկ զերակշիռ ուժերի դեմ անհավասար ճակատամարտի մեջ մտնելով, հայ ռազմիկները դարձյալ ոգեկոչում էին հայ զինվորականության ավանդական պատվո վարքականոնի մեզ արդեն ծանոթ դրույթները. Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ՝ նրանք

քաջալերում էին միմյանց այսպիսի խոսքերով՝ «քաջությամբ մեռնենք հանուն մեր աշխարհի և հանուն մեր ազգի, ու թող մեր աչքերը չտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստծու փառավորման վայրերի ոտնակոխ լինելն ու պղծվելը, այլ նախ՝ թշնամյաց սուրը թող մեր դեմ ուղղվի, ապա միայն թող լինի այն, ինչ կկամենան»⁹:

Զուգահեռներ սամուրայական, ասպետական ու հայ զինվորական վարքականոնների միջև

Սակայն վերադառնանք հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի բաղադրամասերի քննությանը: Վերն առանձնացված 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ դրույթները նկատելիորեն նման են միջնադարյան եվրոպացի ասպետների և ճապոնական սամուրայների պատվո վարքականոններում եղած տարրերին:

Այսպես՝ 1716թ. ավարտած իր հոչակավոր *Հազակուրե* (բառացի՝ «Տերևներում թաքնվածը») երկում, ընդարձակորեն արտահայտելով և մանրագին մշակման ենթարկելով ճապոնական սամուրայի պատվո վարքականոնը (*Քուսիդոն*, բառացի՝ ռազմիկի ճանապարհ), Յամամոտո Յունետոմոն (ծն. 1659թ.- մահ. 1719թ.)¹⁰ նմանապես

շեշտում էր ռազմիկի համար մահն արհամարհելու անհրաժեշտությունը: Հազակությունում ասվում է.

Բուսիդոն՝ ռազմիկի ճանապարհը, նշանակում է մահ: Երբ ընտրություն կատարելու համար ունես ընդամենը երկու ճանապարհ, անմիջապես ընտրիր այն, որը տանում է դեպի մահ: Մի՛ խորհիր: Ուղղիր միտքդ այն ճանապարհի վրա, որին նախապատվություն տվեցիր, և գնա :

Ակամայից հարց է առաջանում. «Ինչո՞ւ ես պետք է մեռնեմ, եթե դա օգտավետ չէ, ինչո՞ւ պետք է կյանքով վճարեմ հանուն ոչնչի»: Մրանք եսասեր մարդկանց սովորական դատողություններ են: Երբ պետք է ընտրություն կատարես, թույլ մի՛ տուր օգուտի մասին մտքերին տատանել խելքդ: Քանի որ մենք բոլորս էլ ապրելը նախընտրում ենք մեռնելուն, այդ նախընտրությունն էլ հենց որոշում է մեր ընտրությունը: Մտածիր քեզ սպասող անպատվության մասին, երբ դու, ձգտելով օգուտի, հանկարծ կսխալվես: Մտածիր այն մարդու թշվառ ճակատագրի մասին, որն իր նպատակին չի հասել և դեռ շարունակում է ապրել...

Հիշի՛ր, մահդ չի գցում քո արժանապատվությունը: Մահը չի պատվագրկում:

...Պարտքի կատարումդ պետք է լինի անթերի, իսկ անունդ՝ անբիծ:

...Ռազմիկը յուրացնում է սամուրայի ուղին այն ժամանակ միայն, երբ նա արդեն մշտապես պատրաստ է լինում մահվան:

...Սամուրայը պարտավոր է տալ իր իշխանին իր հոգին և մարմինը: Բացի այդ, նա պետք է լինի իմաստուն, գթասիրտ և քաջ:

...Ուր էլ որ ես գտնվեմ՝ խուլ սարերում թե գետնի տակ, միշտ և ամենուր իմ պարտքը պարտավորեցնում է ինձ պաշտպանել տիրոջս շահը: Դա բոլոր նրանց պարտքն է, ովքեր Նաբեսիմայի հպատակն են: Դա մեր կրոնի ողնաշարն է՝ անփոփոխ և հավերժ... Նույնիսկ մեռնելուց հետո ես յոթն անգամ հարություն կառնեմ, որպեսզի դժբախտություններից պաշտպանեմ իմ տիրոջ տունը:

Ես երդվում եմ կատարել չորս պատվիրան.

1. Պարտքը կատարելիս՝ ոչնչի առջև չընկրկել:
2. Օգտակար լինել իմ տիրոջը:
3. Ծնողների հանդեպ լինել հարգալից:
4. Լինել գթասիրտ¹¹:

Ուշագրավ է, հատկապես, Արշակունյաց շրջանի հայ զինվորականի և ճապոնացի սամուրայի պատվո վարքականոններում եղած միևնույն այն պահանջը, որը կյանքից վեր է գնահատում պատիվն ու հավատարիմ ծառայությունը գերակային (սյուզերենին,

«տիրոջը»): Այս առթիվ Փալատոսն ունի պերճախոս մի քանի այլ տեղեկություն ևս: Դրանցից մեկը վերաբերում է Պարսկաստանում պատահած մի դեպքի.

Ապա պատահեց այս օրերից մեկում, որ Հայոց Արշակ թագավորը մտավ Պարսից արքայի ախոռներից մեկը, իսկ Պարսից արքայի ախոռապետը նստած էր ներսը՝ ախոռում: Երբ նա թագավորին տեսավ, ոչ մի մեծարանք կամ ողջույն չտվեց և նրան անուշադրության մատնեց ու դեռ ավելին՝ ծաղրեց և անարգանքի ենթարկեց նրան՝ ասելով. «Այժ հայերի թագավոր, եկ այս խոտի խուրձի վրա նստիր»:

Երբ այս խոսքերը լսեց Մեծ Հայքի գորավար և սպարապետ Վասակը, Մամիկոնյան տոհմից, սաստիկ բարկացավ ու զայրացավ և, քաշելով իր սուրը, որ կախած էր մեջքից, հարվածեց, տեղնուտեղը նույն ախոռի մեջ էլ գլխատեց պարսից արքայի ախոռապետին, որովհետև չկարողացավ լսել ու կուլ տալ իր թագավորի անարգումը. *նա բազում անգամ ավելի լավ էր համարում իր անխուսափելի մահը, քան իր տիրոջ հասցեին որևէ վիրավորանք կամ անարգանք լսելը* (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)¹²:

Ճապոնական «Հագակուրե»-ի սամուրայ հեղինակի՝ մահվանից չերկնչելու և անբիծ քաջի անուն ունենալու մասին կոչերը գրեթե նույնությամբ արտաբերում է Մանվել սպարապետը՝ վերն արդեն մասամբ վկայակոչված իր պատգամում, որն այժմ հարկ է մեջբերել ավելի ընդարձակորեն.

Եվ պատվիրեց նրան հնազանդ և հպատակ լինել Արշակ թագավորին, լինել ազնիվ, տքնաջան և աշխատասեր. «Եվ պատերազմի՛ր և անձը քո զոհի՛ր հանուն Հայոց աշխարհի, ինչպես քաջ նախնիներդ են այս աշխարհին սիրահոժար զոհաբերել իրենց կյանքը: Որովհետև,- ասաց,- դա շատ արդար և Աստծուն ընդունելի գործ է, ու եթե այդպես վարվեք, Աստծված ձեզ անտես չի անի:

Երկրի վրա քաջի անուն թողեք և արդարությունը երկնքին ընծայեք: Եվ մահից ամեննին մի վախեցեք, այլ հույսը դրեք նրա վրա, ով ամեն ինչ ստեղծել և հաստատել է: Ձեզնից դուրս վանեք նենգությունը, պղծությունը և չարությունը և Տեր Աստծուն պաշտեցեք մաքուր սրտով ու հավատարմությամբ: Համարձակ մեռե՛ք հանուն աստվածապաշտ [Հայոց] աշխարհի, որովհետև հենց ա՛յդ մահն է Աստծու համար, նրա եկեղեցիների և նրա ուխտի, այս աշխարհի բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար»¹³:

Այս հատվածը շատ պարզ ցույց է տալիս, թե հայ հրամանատարներն ինչ հմտությամբ և հավատով են օգտագործել քրիստոնեական ուսմունքն իբրև մարտաշունչ գաղափարախոսություն՝ Հայաստանի ազատության համար մղվող գրեթե անընդմեջ պատերազմներում: **«Հայաստանի համար զոհվելը հենց Աստծո՛ւ համար է»**, քարոզում էին Մանվել սպարապետը և, անշուշտ, 4-րդ դարի հայոց մյուս գորահրամանատարները («ի վերայ աստուածապաշտ [Հայոց] աշխարհի

համարձակութեամբ մեռարուք, զի այն ինքն մահ վասն Աստուծոյ է»): Սրանով նրանք ներդաշնակության էին բերում հայ զինվորի՝ շատ ավելի հին շրջանում ձևավորված և անթիվ մարտերի մեջ սրբագործված պատվո վարքականոնը (մասնավորապես, հանուն հայրենիքի կյանքը զոհաբերելու գաղափարական գլխավոր դրույթը)՝ հարաբերականորեն նոր ձեռք բերված քրիստոնեական հավատի և կրոնական զգացմունքների հետ: Հայրենիքի համար մեռնելը աստվածահաճո գործ լինելու նույն այս հավատով հայ քրիստոնյա ռազմիկը մարտնչեց հետագա բոլոր դարերում:

Մանվել սպարապետի ևս մի պատգամը՝ «լինել ազնիվ, տքնաջան և աշխատասեր», նույնպես համընկնում է սամուրայի վարքականոնի հետ: «Հագակուրե»-ն, օրինակ, պահանջում էր նույնը.

Մարգելով իրեն՝ զինվորը երբեք չպետք է մտածի հանգստի մասին:

...Մարդու մարզմանը վերջ չկա: Լինում է այնպես, որ սկսում ես զգալ քեզ կատարելության հասած և դադարում ես զբաղվել նրանով, ինչով զբաղվում էիր մինչ այդ: Մինչդեռ նա, ով ուզում է կատարյալ լինել, պետք է միշտ հիշի, որ ինքը դեռ շատ հեռու է դրանից:

...Եղեք ճշմարտասեր զինվորական ծառայության մեջ: Կեղծ մարդիկ երբեք չեն կարող ազնվորեն ծառայել զենքին¹⁴:

Եվրոպայում ասպետները (անգլերեն՝ *knight*, գերմաներեն՝ *ritter*, որից էլ ռուսերեն՝ *рыцарь*), որպես առանձին ռազմաավատատիրական խավ, ձևավորվել են 8-րդ դարի վերջերից: Այս խավի գործունեությունն ու սոցիալական նշանակությունն առավել ցայտուն արտահայտվեցին խաչակրաց արշավանքների ժամանակ՝ 11-14-րդ դարերում: Ասպետները մեկ ընդհանուր օրինականացված գրավոր վարքականոն չեն ունեցել¹⁵, սակայն նրանց աղոթքների և պահպանված զանազան աշխատությունների ու տեքստերի հիման վրա մասնագետներն առանձնացնում են ասպետական վարքագծի հետևյալ պարտադիր պահանջները. հավատարմություն գերակային, անվեհեր քաջություն, վտանգների և դժվարությունների արհամարհում, քրիստոնեական եկեղեցու և նրա պաշտոնյաների պաշտպանություն, օժանդակություն ասպետական տոհմերի որբացած և տկար անդամներին, առատաձեռնություն, Աստծու և մարդկանց առջև անբիծ կյանքի վարում¹⁶: Եվրոպացի ասպետը, քրիստոնյա հայ զինվորականի պես, հավատացած էր, որ հոգին կարելի է փրկել պատերազմելով ու նահատակվելով հանուն արդար նպատակի, օրինակ, անհավատների դեմ կռվում, կամ՝ իր տիրոջ շահերը, թույլին, իր սեփական պատիվն ու ժառանգությունը պաշտպանելիս: Ասպետական վարքականոնի այս նույն միտքը գեղեցիկ է արտահայտել ավելի ուշ շրջանում անգլիացիների դեմ կռված ֆրանսիացի կապիտան և բարոյախրատական

գրքի հեղինակ Ժան դը Բյուին. «Մենք՝ խոնարհ զինվորներս, նույն հաջողությամբ կփրկենք մեր հոգիները զենքի միջոցով, քան եթե ապրեինք՝ մտորելով եղելության արմատների և կարգի մասին»¹⁷:

Դժվար չէ նկատել, որ այս բարոյահոգեբանական պահանջները, ինչպես և *Բուսիդո*-ն, մասամբ համընկնում են 4-5-րդ դարերում հայ զինվորականության ունեցած վարքականոնի հետ:

Հայ ռազմիկի բարոյահոգեբանական արժեհամակարգի առանձնահատկություններն ու ճյուղավորումները

Մակայն ամենահետաքրքիրն այն է, որ 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության արժեհամակարգն արտացոլող վերոբերյալ սանդղակի 1-ին և 4-րդ դրույթները շեշտակիորեն տարբերվում են մեզ հայտնի եվրոպական և ճապոնական ավատատիրական-զինվորական արժեհամակարգերից՝ ներկայացնելով հին և միջնադարյան ժամանակների համար արդարև արտասովոր առաջնակարգություն: Այսպես՝

ա) ըստ 1-ին դրույթի՝ հայ հրամանատարի ստանձնած առաջնային ու գլխավոր հանձնառությունը Հայաստան աշխարհին և թագավորությանը ծառայելն էր,

բ) ըստ 4-րդ դրույթի՝ հայ ազնվական զինվորականը ամբողջ հայ ժողովրդին (հասարակական բոլոր խավերն ու դասերը ներառյալ) ծառայել-պաշտպանելը համարում էր, զարմանալիորեն, ավելի կարևոր ու առաջնային, քան իր պատվովարքականոնի 5-ից 8-րդ դրույթներով ամրագրված հանձնառություններն ընտանիքի, տոհմի, զինակիցների և նույնիսկ քրիստոնյա հավատի և եկեղեցու հանդեպ: Ավելի ստույգ՝ ընտանիքը, տոհմը, զինակիցները, քրիստոնյա եկեղեցին, որպես առանձին մասնիկներ, բոլորն էլ մտնում էին հայ ազգ-ժողովուրդ հասկացության մեջ: Ավելին՝ Հայաստանի քրիստոնյաներն ու հայ ժողովուրդը նույնն էին և նույնացվում էին, իսկ եկեղեցին ընկալվում էր որպես հայկական ազգային կառույց: Ինչպես ասվեց, ո՛չ ճապոնացի սամուրայի, ո՛չ էլ եվրոպացի ասպետի արժեհամակարգերն այսպիսի առաջնակարգություն բնավ չեն ճանաչել:

Մեկ այլ պատմական գուրգահեռ. Հայաստանի հարևան Բյուզանդիայում հայրենասիրական զգացմունքները և բուն «հայրենիք» բառն առաջ են եկել միայն 10-րդ դարում¹⁸, մինչդեռ 5-րդ դարի հայկական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ հայ իրականության մեջ արդեն այդ ժամանակ ու դրանից էլ շատ ավելի վաղ գոյություն է ունեցել Հայաստան-հայրենիքի հստակ և սուր գիտակցություն: Ավելի հաճախ հայրենիք

հասկացությունն արտահայտված է «Հայոց աշխարհ՝ երկիր՝ թագավորություն» եզրերով, բայց և, ինչպես Խորենացու վերը մեջբերված հատվածում՝ նաև բուն «հայրենիք» եզրով՝ *«Սա այր աշխարհասէր և հայրենասէր եղեալ... լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն և հարազատից արեան նորս տիրել արանց օտարաց»* (ընդգծումն իմն է):

Փավստոսի երկի մեջ կան հայ զինվորականության արժեհամակարգի դրույթները հաստատող և լրացնող գուգահեռ այլ դրվագներ ևս, սակայն դրանք, ի տարբերություն Մուշեղ Մամիկոնյանին նվիրված առանձին գլխի, ավելի համառոտ են, հպանցիկ և չդաստիարակված¹⁹: Ահա այդպիսի մի նմուշ.

Եվ այդ ժամանակ Վասակ զորավարի ձեռքի տակ գտնվեց զործի պատրաստ վաթսուն հազար ընտիր և կովաշունչ ռազմիկ, որոնք միակարծիք, միասիրտ ու միաբան էին պատերազմական գործում, տենչում էին մարտնչել իրենց որդիների և կանանց համար, նաև՝ կյանքը զոհել հանուն իրենց հայրենիքի ու նրա բնակեցված գավառների, տենչում էին մարտնչել հանուն իրենց եկեղեցիների, հանուն իրենց սուրբ եկեղեցիների պաշտոնյա դասի, հանուն իրենց հավատի և Աստծու, հանուն իրենց բնիկ Արշակունի տերերի²⁰:

Հայ զինվորի արժեհամակարգի 6-րդ կետը՝ նվիրվածությունն ընտանիքին, միահյուսվելով հայրենիքի հետ նրա կապվածությանը, լավ է բացահայտված Փավստոսի *Հայոց պատմության* մեկ այլ դրվագում: Նկարագրելով Հայաստանից դուրս եկած և Մծբինի մոտ հռոմեական բանակի առջև ճամբար դրած հայկական բանակի հոգեվիճակը՝ Փավստոսը պատմում է, որ ուշացած դաշնակից պարսիկներին սպասելու միջոցին հայ զինվորները խիստ անհամբերություն են ցուցաբերել և հայոց Արշակ թագավորից պատերազմը միայնակ սկսելու թույլտվություն հայցել: Փավստոսը սա բացատրում է նրանով, որ հայ զինվորները «տանջվում էին օտար աշխարհում, նախընտրում էին մեռնել, քան օտար աշխարհում ժամանակ քարշ տալ» *[յօտար աշխարհին առաւել մղձկէին, զի լաւ հաշուէին զմեռանելն առաւել քան զյամելն յօտար աշխարհին]*²¹:

Քիչ անց, ավելի հստակեցնելով, Փավստոսը բացատրում է Արշակ թագավորի և, առհասարակ, ողջ հայկական բանակի այսպիսի վարքագիծը հայերի ազգային բնավորությամբ.

Իսկ Արշակ թագավորը և ամբողջ իր զորքը տաղտկալի էին համարում այդքան հեռու ճանապարհ գնալը, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը, Հայաստանի մարդու բնական սովորությամբ, կարոտել և ցանկանում էր իր տունն ու տեղը²²:

Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնն ունեցել է այլևայլ ճյուղավորումներ: Նշենք դրանցից երկուսը: Նախ՝ արժեհամակարգի դրույթների խախտումն արժանանում էր դաժան պատժի: Օրինակ՝ ձերբակալելով դավաճանած հրամանատար-նախարար Դատաբեն Բզնունուն՝

բերեցին Խոսրով Մեծ թագավորի առջև, քարկոծեցին, քարասպան արին իբրև մի մարդու, որ դավաճանել էր իր հայրենիքին, իր գնդին և իր տիրոջ զորքերին²³:

Միջնադարյան եվրոպական ու ճապոնական ասպետական վարքականոնների հետ համընկնող մի այլ դրույթ. հայ զինվորականությունը մահվան իդեալական եղանակ էր համարում կռվի դաշտում զոհվելը: Այսպես՝ մահվան մահճում Մանվել սպարապետը դառնորեն արտասվում և ասում է (այս դրվագում Փավստոսը մեկ անգամ ևս տալիս է հայ զինվորականի հասարակական հանձնառությունների առաջնակարգության սանդղակը, որտեղ անձնվեր ծառայությունը հայրենիքին դարձյալ առաջին տեղում է).

Սկսեց լալ և ասել. «Մանկությունից ի վեր պատերազմների մեջ եմ մեծացել և մեծ քաջությամբ ամեն տեսակի վերք ստացել մարմնիս²⁴. և ինչո՞ւ մահն ինձ պատերազմում չպատահեց, քան թե այսպես անասունի նման մեռնեի: Որքա՞ն լավ կլինեք, եթե պատերազմի մեջ մեռնեի հայրենիքի համար, որպեսզի եկեղեցիներն ու Աստծու ուխտի պաշտոնյաները ոտնակոխ չլինեին: Ո՞ւր է թե ինձ վիճակվեր մեռնել մեր երկրի բնիկ Արշակունի տերերի համար, մեր կանանց ու որդիների համար, մեր աստվածապաշտ մարդկանց և եղբայր-ընկերների (այսինքն՝ զինակիցների- Ա.Ա.) և մտերիմ բարեկամների համար: Թեպետ և շատ հանդուգն էի ինձ պահում, բայց և այնպես ինձ վիճակվեց մեռնել վատթար մահով՝ անկողնում պառկած²⁵:

Նույն ցավն ու չիրականացած ցանկությունն է հայտնում նաև Մուշեղ Մամիկոնյանը. «Բայց երանի թե այս մահը ձիու վրա ինձ հասներ» [*Բայց իբրև եհաս ինձ մահս, թե ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր*]²⁶:

Վերն արդեն նշվեց, որ հայ ռազմիկի պատվո վարքականոնը գոյություն է ունեցել Փավստոսի պատմած ժամանակից՝ 4-րդ դարից շատ ավելի վաղ շրջանում: Բնական է, եղել են որոշ տարբերություններ, որոնք դեռևս առանձին քննության կարիք ունեն, սակայն այդ վարքականոնի գլխավոր դրույթները, մասնավորապես՝ հայրենիքի, ընտանիքի, գերակայի, սուրբ վայրերի, սրբությունների և հավատի անձնագոհ պաշտպանությունը, ըստ ամենայնի, նույնը պետք է լինեին:

Այսպիսով՝ շնորհիվ հայ մատենագիրների և, հատկապես, Փավստոս Բուզանդի հաղորդած մանրամասն տեղեկությունների՝ հնարավոր է լինում բացահայտել, իր հիմնական տարրերով հանդերձ, 4-5-րդ դարերի հայ ռազմիկի բարոյահոգեբանական

գաղափարական արժեհամակարգը, որը կանոնակարգված է եղել հատուկ պատվո վարքականոնի մեջ: Իմիջիայլոց, Փավստոսի կենտրոնացածությունը ռազմական պատմության հարցերի վրա²⁷, նրա քաջատեղյակությունը հայ ռազմիկի պատվո վարքականոնի առանձին դրույթներին ու դրանց առաջնակարգությանը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այս հեղինակը հրաշալի ռազմական կրթություն է ստացել և որոշ ժամանակ, իբրև սպա, ծառայել է հայոց բանակում:

Հայկական գորաբանակի թվաքանակը

Հարկ է դիտարկել, թեկուզ հպանցիկ, նաև հայկական գորաբանակի թվաքանակի հարցը: Միայն այդ թվաքանակի հիման վրա կարելի է ճիշտ պատկերացնել հայոց մարտական ավանդույթների տևականությունն ու շարունակականությունը, նաև, զուգահեռաբար, այն, թե ինչ ազդեցություն են ունեցել հայ զինվորականությունը և սերնդեսերունդ քարոզված նրա արժեհամակարգը հին և միջնադարյան հայ հասարակության ընդհանուր մտայնության, հոգեբանության և գաղափարախոսության վրա:

Նախ արժարժենք հնագույն շրջանի տվյալները: Հայասայի թագավորության՝ մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերում իսթական պետության դեմ վարած պատերազմների մասին մի շարք տեղեկություններից կարելի է վստահորեն մակաբերել, որ հայ զինվորների թիվը մեկ տասնյակ հազարից պակաս չի եղել, իսկ գուցե շատ ավելին է եղել²⁸: Հայասայում իր ժամանակի առումով արդիական ու կանոնակարգված զինուժի գոյությունը հաստատում է թեկուզ միայն այն փաստը, որ Հայասայի գորքերն ունեցել են մարտական կառքեր²⁹, որոնք, նյութական զգալի արժեք ներկայացնելով, սահմանափակ թվով էին առկա նույնիսկ աշխարհակալ Ասորեստանի բանակում³⁰:

Ուրարտուի, այն է՝ հայոց Արարատյան թագավորության բանակը, թերևս, առաջին անգամ միավորում էր երկրում առկա ամբողջ զինուժը, որ բաղկացած էր առնվազն մի քանի տասնյակ հազար զինվորից³¹: Այսպես, պահպանված արձանագրություններից մեկը հաղորդում է, որ հյուսիսային ուղղությամբ արշավանքի դիմած Ուրարտուի գորքի կազմում կային 66 մարտականք, 4430 ձիավոր և 15760 հետևակային³²: Պետք է ենթադրել, որ այս տեղեկությունը վերաբերում է հայոց բանակի մի մասին միայն, քանի որ խիստ անհավանական է, որ խոշոր ուժերով դեպի հյուսիս արշավելիս, սահմանապահ գորամասեր թողնված չլինեին հարավում՝ կանխելու համար այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի գլխավոր թշնամու՝ Ասորեստանի հնարավոր ոտնձգությունները: Ինչպես նկատում են արտասահմանցի հետազոտողները, Ուրարտուում ամբողջաշինությունը ձեռք էր բերել բացառիկ բարձր

տեխնիկական մակարդակ, իսկ զինված ուժերը հմտացել-մասնագիտացել էին լեռնային պատերազմ վարելու գործում³³:

Արարատյան թագավորության բանակի բարձր աստիճանի հասած զարգացածությունն է փաստում նաև նրա հրամանատարական կազմի աստիճանակարգումը՝ գլխավոր հրամանատարի, նրա առաջին և երկրորդ տեղակալների, գնդապետի, հիսնապետի, սակրավորների հրամանատարների և պետերի պաշտոնների առաջացումը³⁴: Այս աստիճանակարգումը զարգացել է հետագա դարերում: Այսպես՝ մեզ առավել լավ հայտնի Արշակունյաց Հայաստանի բանակում առկա էին գլխավոր հրամանատարի՝ *սպարապետի*, *գորավարի*, *մեծ գորավարի*, գորամիավորման հրամանատարի՝ *բյուրակալ կուսակալի*, մեկ հազարանոց գնդի հրամանատարի՝ *հազարապետի* (պետք չէ շփոթել արքունիքում եղած *հազարապետ* պաշտոնի հետ) և այլ կոչումներ³⁵:

Հայոց Երվանդունիների օրոք հայկական զորքը պատկանելի թվաքանակ է ունեցել: Պատմելով մ.թ.ա. 6-րդ դարի իրադարձությունների մասին, Քսենոփոնի՝ մ.թ.ա. 365-358թթ. գրած «Կյուրոպեդիան» հայկական զորքի թիվը նշում է 8.000 հեծելազոր ու 40.000 հետևակ³⁶: Մ.թ. 1-ին դարի հռոմեացի հեղինակ Կվինտոս Կուրցիոս Ռուփոսը հաղորդում է, որ մ.թ.ա. 331թ. տեղի ունեցած հանրահայտ Գավգամելայի ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ դուրս եկած պարսից Դարեհ Գ արքայի գլխավորած դաշնակից ուժերի աջ թևը կազմում էր 40.000 հետևակ և 7.000 հեծյալ ունեցող Մեծ Հայքի զորաբանակը (որն, ի դեպ, իրեն փայլուն է դրսևորում՝ կռվում է մինչև ուշ երեկո և դիմում կազմակերպված նահանջի միայն այն ժամանակ, երբ պարզ է դառնում, որ կենտրոնում և ձախ թևում պարսիկները ջախջախիչ պարտություն են կրել)³⁷: Ձախ թևում կռվող Փոքր Հայքի զորաբանակի թիվը Ռուփոսը չի հաղորդում: Ակնհայտ է, որ այս 47.000-անոց զորաբանակը չէր կարող ներկայացնել Մեծ Հայքի ամբողջ զինուժը, քանի որ Գավգամելան գտնվում էր Հայաստանի սահմաններից բավական հեռու և առնվազն նույն քանակության զինուժ էլ պետք է մնացած լինե՞ր երկրի ներսում՝ հատկապես հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մշտապես վտանգավոր սահմանների անվտանգությունն ապահովելու համար: Այս եզրահանգման օգտին է խոսում նաև Քսենոփոնի հաղորդումն առ այն, որ հայոց զորքերի միայն կեսն է ուղարկվել համաարիական բանակ³⁸:

Հատկանշական է, որ մ.թ.ա. 9-րդ դարում Արամ (Արամե) թագավորի³⁹ բանակի արագաշարժ մասը (կամ այսօրվա եզրով ասած՝ «էքսպեդիցիոն կորպուսը») ևս բաղկացած էր, ինչպես հաղորդում է Խորենացին, «մոտավորապես հիսուն հազար» զինվորից⁴⁰. դարձյալ՝ սրանց մեջ չպետք է եղած լինեին բերդապահ և սահմանապահ կայազորները կամ գոնե դրանց մի մասը, որ տեղաշարժի չէր ենթարկվել: Հետաքրքիր է,

որ այս կորպուսի թվաքանակը համընկնում է Տիգրան Մեծի հեծելազորի ընդհանուր թվի հետ, որ, ըստ Պլուտարքոսի, 55.000 էր (որից 17.000-ը՝ գրահապաս)⁴¹: Հետագայում, ամրապնդելով երկրի անվտանգությունը, Արամը գումարում է իր ունեցած զորքին (այսինքն՝ 50.000-ին) ևս 40.000 հետևակ և 2.000 հեծելազոր⁴² և այդ միացյալ 92.000-անոց բանակով արշավում դեպի արևմուտք՝ Կեսարիա:

Հայկական զինված ուժերի մարտական բացառիկ բարձր որակը և մշտական պատրաստվածության մեջ լինելու վիճակը հաստատվում են արդեն միայն այն փաստով, որ հայկական բանակի շուրջ կեսը (չափազանց բարձր տոկոս նույնիսկ այսօրվա զարգացած երկրների բանակների համար) ընդունակ է եղել անհրաժեշտության դեպքում հեռավոր և սրընթաց արշավանքներ կատարել Հայաստանի սահմաններից դուրս, թեև, ինչպես վերև արդեն տեղեկացանք Փավստոսի հաղորդումից, դա բոլորովին էլ հայ զինվորականների սրտովը չէր:

Այսպիսով՝ մ.թ.ա. 2-րդ և 1-ին հազարամյակներում, Հայասայի, Ուրարտուի և Երվանդունիների թագավորությունների օրոք, հայ զինվորականության թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի, իսկ Արտաշեսյան, Արշակունյաց և Բագրատունյաց թագավորությունների օրոք, պատմական հստակ տեղեկությունների համաձայն, հայկական կանոնավոր բանակի թվակազմը տատանվում էր 100.000-ի և 120.000-ի միջև⁴³: Պատկերացնելու համար հայոց զինուժի տարածաշրջանային կշիռն ու նշանակությունը, կարելի է համեմատել այս թվերը, օրինակ, այն փաստի հետ, որ աշխարհակալ Հռոմեական կայսրության կանոնավոր բանակը, ըստ տարբեր տեղեկությունների, ուներ 400.000-ից մինչև 600.000 զինվոր⁴⁴: Ընդ որում՝ Հռոմի հզորության գագաթնակետին Իտալիայից դուրս տեղակայված էին շուրջ 300.000 լեգեոններ⁴⁵: Այս ուժի միայն կեսն էր տեղակայված արևելյան ուղղությամբ, այսինքն՝ տարածաշրջանային առումով Հայոց կանոնավոր բանակը զիջում էր հռոմեականին առավելագույնը երեք անգամ: Սա նշանակում է, որ միաճակատ պաշտպանական պատերազմ մղելու դեպքում Հայաստանն ընդունակ էր դիմագրավել հռոմեական ներխուժումը: Աշխարհակալ ախոյանների միջև Հայաստանի անկախության և ինքնավարության երկարատև պահպանումն ինքնին արդեն վկայում է հայոց զինուժի հզորության մասին:

12-14-րդ դարերում Կիլիկյան հայկական թագավորության բանակի թիվը պատերազմի ժամանակ անցնում էր 60.000 զինվորից⁴⁶, միևնույն ժամանակ բուն Հայաստանում ընդհուպ մինչև 14-րդ դար, հատկապես Զաքարյանների իշխանության օրոք, նախարարների հրամանատարության տակ դեռևս պահպանվել և գործում էին հայկական խոշոր զորագնդեր:

Պետք է հատուկ ընդգծել, որ վերը բերված թվերը վերաբերում են ոչ թե Հայաստանի տղամարդկանց ընդհանուր թվին կամ աշխարհագրին, այլ հայոց կանոնավոր կամ մշտական զինուժին: Մրանում համոզվելու համար բավական է մոտավոր պատկերացում ունենալ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության մասին: Հետազոտողների հաշվարկների համաձայն, Հայաստանի բնակչության թիվը մ.թ.ա. 1-ին դարում եղել է 2,5-3 միլիոն, 10-րդ դարում՝ 4-5 միլիոն մարդ, իսկ Կիլիկյան Հայաստանում 13-րդ դարում ապրել է շուրջ 1 միլիոն մարդ (նշված բոլոր դեպքերում էլ հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին)⁴⁷: Այսպիսով՝ 1-ին դարում հայկական 100.000-120.000-անոց զինուժը կազմել է Հայաստանի ընդհանուր բնակչության ընդամենը մոտավորապես 4%-ը, 10-րդ դարում՝ մոտ 2-2,5%-ը, իսկ 13-րդ դարի գերմիլիտարիզացված Կիլիկյան Հայաստանում՝ շուրջ 6%-ը: Հին և միջնադարյան Հայաստանի զարգացած տնտեսությունն ու ժողովրդագրական այս բարվոք վիճակը միանգամայն թույլ էին տալիս զինելու, մարզելու և կերակրելու այդպիսի պատկառելի մշտական զինված ուժեր⁴⁸:

Հայ զինվորականության ամուր փոխկապվածությունը հայ հասարակության ու նրա տարբեր խավերի հետ պայմանավորված էր նաև նրանով, որ բանակը կազմված էր ոչ միայն նախարարական և ազնվական ծագում ունեցող *ազատանիից*, այլ՝ ազատ շինականներից⁴⁹:

Վերը շարադրվածից կարելի է եզրակացնել, որ հնագույն, հին և միջնադարյան ժամանակներում հայ զինվորականության տեղը, դերը, կշիռն ու նշանակությունը հայկական հասարակության մեջ եղել են ամենամեծն ու կենտրոնականը: Հետևաբար, հայ զինվորի պատվո վարքականոնը, իր գաղափարական-բարոյահոգեբանական արժեքներով հանդերձ, դարեր շարունակ սերնդեսերունդ փոխանցվելով և ուսուցանվելով՝ իր անանց կնիքն է դրել հայ ժողովրդի ազգային բնավորության, հոգեբանության և աշխարհընկալման վրա⁵⁰:

Հայերի ռազմական հատկանիշները՝ օտարների գնահատմամբ

Հայերի բացառիկ մարտունակությունը նկատել և արձանագրել են նաև օտարները: Բերենք ընդամենը մի քանի օրինակ (հետագայում հարկավոր է օտար աղբյուրների գրանցած նմանատիպ բազմաթիվ հաղորդումները հավաքել, խմբավորել և հրատարակել առանձին ուսումնասիրությամբ): Ըստ 6-րդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու հաղորդման՝ մինչև 474թ. հռոմեական կայսրերն իրենց թիկնազորի «ընտրության ժամանակ նկատի ունեին մարդկանց արժանիքները և

հայերին էին տալիս նախապատվությունը»⁵¹: Արաբ պատմագիր Քամալ-ադ-դինի վկայությամբ, հայկական ծագում ունեցող Ռոման Գ Արգիրոս կայսրի (1028-1034) թիկնազորը դարձյալ բաղկացած էր հայերից, որոնց էլ նա պարտական էր իր փրկությամբ 1030թ. Հալեպի մոտ կրած պարտությունից ու բյուզանդական զորքի ցաքուցրիվ լինելուց հետո. «և ճողոպրեց կայսրը՝ շրջապատված իր մոտ եղած հայերով, որոնք իրենց նետերով պաշտպանում էին նրան»⁵²: Ֆրանսիացի հայտնի բյուզանդագետ Շարլ Դիլն այսպես է բնութագրել 10-րդ դարի իրավիճակը. «Բյուզանդիան պարտական էր Հայաստանին հրաշալի զինվորներով, քանի որ 10-րդ դարում հայկական ջոկատները բյուզանդական բանակի լավագույն զորամասերն էին համարվում»⁵³:

Բյուզանդացի մեկ այլ պատմագիր, խոսելով 9-րդ դարի առաջին կեսին բյուզանդական բանակում ծառայած Մանուիլ անունով մի հայ զորահրամանատարի մասին, գրում է.

Մանուիլը շատ խիզախ մարդ էր, բոլոր հակառակորդներին քաջ հայտնի, քանզի նա ծնունդով հայ էր⁵⁴:

Այսպիսով, պարզվում է, որ այդ ժամանակաշրջանում հայ տղամարդու կերպարը նույնացվում էր արիասիրտ ռազմիկի բնութագրի հետ, կամ, ինչպես դիպուկ նկատել է այս հետաքրքիր տեղեկությունը հայերեն թարգմանած անվանի բյուզանդագետ Հ.Բարթիկյանը, «Բյուզանդիայում հայ և քաջ հասկացությունները հոմանիշ էին»⁵⁵:

Նույնպիսի հարգանքի և գնահատանքի էր արժանանում հայկական զորքը նաև Իրանում:

Այսպես՝ Փավստոսը հաղորդում է, որ պարսից Շապուհ Բ թագավորը, Հայաստանում իր կրած մի խոշոր պարտությունից հետո՝ վերադառնալով Իրան, հիացական գնահատական է տվել հայ ռազմիկների անձնվիրությանը, պատերազմավարությանն ու մարտական բարձր ոգուն.

Զարմացել եմ ես, ասում էր նա, իմ տեսածի վրա: Մանկությունից ի վեր միշտ կռվի ու պատերազմի մեջ եմ եղել, շատ տարի է, որ թագավոր եմ դարձել, և տարի չեմ անցկացրել առանց կռվի, բայց ջերմ կռիվն այս էր, որին այս անգամ պատահեցի: Որովհետև երբ Հայոց նիզակավորները առաջ էին գալիս, այնպես էին հարձակվում, ինչպես մի բարձր լեռ կամ ինչպես մի հաստ, հզոր և անշարժ աշտարակ, իսկ երբ մենք նրանց փոքր-ինչ վանում էինք, նրանք ապաստանում էին հոռոմների լեզեռների մեջ, որոնք իրենց կից առ կից վահանները բաց անելով նրանց ներս էին ընդունում, ինչպես մի պարսպապատ ամրոցի մեջ: Եվ այնտեղ փոքր-ինչ շունչ առնելով՝ նորից դուրս էին գալիս ու կռվում, մինչև որ Արյաց զորքերին ամբողջովին ոչնչացրին:

Մի ուրիշ բանի վրա էլ եմ զարմացած - *Հայաստան գնդի*⁵⁶ միասիրտ հավատարմության և տիրասիրության վրա. որովհետև այսքան տարի է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, բայց նրանք նրանով էին քաջալերվում պատերազմի ժամանակ: Երբ իրենց ախոյաններին գլորում էին, միշտ ասում էին. «Արշակի համար», իսկ նա նրանց մեջ չէր, բայց նրանք իրենց սիրուց և տիրասիրությունից, որ ունեին իրենց բնիկ տիրոջ նկատմամբ՝ ամեն մի ախոյանի, որին սպանում էին, նրան էին նվիրում: Կամ [Հայոց սպարապետ Մամիկոնյան] Մուշեղի այն մոլեգնած գունդը. ինձ այնպես էր թվում, թե այդ գնդից բոց ու կրակ են թափում, և դրոշակներն այնպես էին գնդի մեջ, կարծես հրդեհի բոց է անցնում եղեգների միջով: Այսքան ժամանակ է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, գտնվում է Անդամբն բերդում, Խուժաստան երկրում, բայց նրանք իրենց սիրուց այնպես էին համարում, թե նա իրենց գլուխ է կանգնած իբրև թագավոր, կամ իրենց հետ գնդի մեջ է գտնվում, իբրև պատերազմին գլուխ կանգնած և իրենք նրա առաջ նրան են ծառայում: Այո,- ասում էր նա,- երանի՛ նրան, որ Հայոց գնդի տերն է, այնպիսի տիրասեր, միաբան և հավատարիմ զորքի⁵⁷:

Մարտական որոշակի խնդիրներ լուծելու գործում, հատկապես՝ իր հեծելագործի մանևրային կարողություններով ու հարվածային հզորությամբ, հայկական բանակն անգերազանցելի էր: Հայկական այրուձին մեծ հռչակ էր վայելում հին աշխարհում, այդ իսկ պատճառով էլ Հռոմի, Բյուզանդիայի և Իրանի տիրակալները սիրաշահում էին և աշխատում տարբեր հնարքներով իրենց զինված ուժերի կազմի մեջ ընդգրկել հայկական ընտիր զորամիավորումները: Իրանում հայկական զորքի ունեցած վարկի մասին կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել թեկուզ Եղիշեի հետևյալ հաղորդումից.

...կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդությամբ հեծելագոր էր գնում [Պարսից թագավորի] Դուռը, [թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու խաղաղությունը. և երկու-երեք անգամ նույնն էր անում. զորահանդեսն էլ [թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ գալ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցների ու բոլոր մեծամեծների առաջ գովասանք էր տալիս ամենքին, հիշում էր նրանց նախնիների ծառայությունները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի քաջությունը⁵⁸:

Կարելի է հիշել նաև Ավարայրի ճակատամարտի նախաշեմին պարսիկ զորահրամանատար Մուշկան Նյուսալավուրտի բառերը՝ ուղղված իր զորքին.

Դուք ինքներդ գիտեք Հայոց աշխարհի քաջությունը, և ամեն մեկի անվեհերությունը. գուցե պարտություն կրելով՝ կենդանի-կենդանի զրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցեք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցեք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուցե ոտնահար լինիք...⁵⁹:

Վերջաբանի փոխարեն. զինվորական պատվո վարքականոնները արդի ժամանակաշրջանում

Զինվորական պատվո վարքականոններն ամեննին խոր անցյալի երևույթ չեն միայն: Ժամանակակից զարգացած պետությունների կադետական և սպայական ուսումնարաններն իրենց սաներին և առանձին ստորաբաժանումների և գորամիավորումների հրամանատարությունը՝ իրենց մարտիկներին գաղափարապես և բարոյահոգեբանորեն պատրաստելիս, դարձյալ օգտագործում են հատուկ մշակված պատվո վարքականոններ:

Անհրաժեշտ ենք համարում, որ մենք էլ, հայկական ազգային ռազմական դաստիարակության հարուստ և ուրույն ավանդույթները հաշվի առնելով, սկզբում Պաշտպանության նախարարության ռազմական ինստիտուտում, ապա և ամբողջ հայկական բանակի բարոյահոգեբանական դաստիարակության համակարգում մշակենք և ներդնենք այսօրվա հայ ռազմիկի պատվո վարքականոնը:

Հայրենասիրական-քաղաքացիական դաստիարակությունը հասարակական առողջ համախմբվածությանը հասնելու, ասել է թե՛ Հայաստանի ազգային անվտանգությունն ամրապնդելու գլխավոր միջոցներից է: Հայկական բանակը, ինչպես դարեր առաջ, կոչված է լինելու Հայաստանին անմնացորդ նվիրված սերունդների պատրաստման դարբնոց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Սույն ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է մնում այդ արժեհամակարգին ծնունդ տված հին Հայաստանի ներքին սոցիալական միջավայրի և արտաքին պայմանների քննությունը, որ ներկայացնելու ենք՝ *Հայկական ինքնության և ազգայնականության կազմավորումը* մենագրությամբ:

¹ «Եւ պատուիրէր նմա... տալ պատերազմ փոխանակ աշխարհին Հայոց զանձն քո, որպէս քաջ նախնիքն ի վերայ աշխարհին մտադիր մեռանել».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դայրութիւնս (չորրորդ տպագրութիւն), Վենետիկ, 1933, Դպրութիւն Ե, Գլուխ ԽԴ: Այստեղ Մալխասյանցը զգալիորեն հեռացել է բնագրից և կորցրել Փավստոսի ասածի նկատմամբ իր հարազատությունը, ահա՛ «Նրան պատվիրեց... Հայոց աշխարհի համար պատերազմել: «Ուրախությամբ հանձն առ մահ աշխարհի համար, ինչպէս և քո քաջ նախնիքը».- տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, *Հայոց պատմություն*: Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի: Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, էջ 391: Մեկ բացառությամբ (ծանոթ. 57), սույն ուսումնասիրության մեջ Փավստոս Բուզանդից կատարված մեջբերումները տրված են ժամանակակից հայերենով՝ իմ թարգմանությամբ:

² Եվրոպայի ժողովուրդները, իբրև ազգեր, ձևավորվել են հիմնականում 16-19-րդ դարերում, այդ պատճառով էլ՝ հայրենիքի համար զոհաբերվելու գաղափարական դրույթը - այն բովանդակությամբ, որով այն արձանագրված է 5-րդ դարի Հայաստանում, հայերեն գրավոր առաջին իսկ աղբյուրներում - Եվրոպայում կյանքի է կոչվել դարձյալ նույն 16-19-րդ դարերում, թեև դրա նախադրյալները կային ավելի վաղ շրջանում (օրինակ, 14-15-րդ դարերում ֆրանսիական հայրենասիրության նմանատիպ տարրերի մասին տե՛ս **Liah Greenfeld**, *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992, pp. 96-97): Անգլիացի անվանի հեղինակ Լորդ Աքտոնը բնորոշում է այս դրույթը իբրև «իսկական հայրենասիրության մեծ նշան» և «քաղաքական կյանքի արդյունք».- **Lord Acton**, "Nationality", in **Omar Dabbour and Micheline R. Ishay**, eds., *The Nationalism Reader* (New Jersey: Humanities Press, 1995), p.

115: Հայ և եվրոպական ազգերի ծագման ժամանակը համեմատական քննության է առնված հետևյալ ուսումնասիրության մեջ՝ **Արմեն Այվազյան**, *Ազգային լեզվի պաշտամունքը և հայկական, անգլիական, ֆրանսիական ու ռուսական ազգայնականության սկզբնավորման ժամանակը (համեմատական քննություն)*. - Էջմիածին, Դ, 2000, էջ 98-115:

³ «...զի քան զդրամ խայծ ոչ գտաներ ողջ ի մարմնի նորա՝ գոր խոցեալ էր ի պատերազմի, զի աւելի քան զյիսուն սպի կայր վիրաց, և յառնի յանդամսն, զայն անգամ բացեալ առաջի ամենեցուն ցուցաներ».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. ԽԴ (վենետիկյան հրատ.): Այս հատվածում Ք. Պատկանյանի հրատարակության հիմք ձեռագիրը ակնհայտորեն աղավաղված է, ահա. «զի քան զդրամ խայծ ոչ գտաներ ողջ ի մարմնի նորա՝ գոր խոցեալ էր ի պատերազմի, զի յառնի յանդամսն աւելի քան զյիսուն սպի կայր վիրաց, եւ զայն անդամ բացեալ առաջի ամենեցուն ցուցաներ» (տե՛ս *Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց*. Թիֆլիս, 1912, էջ 385): Մալխասյանցը հիմք է ընդունել հե՛նց այս աղավաղված ընդօրինակումը, թարգմանելով՝ «հենց նրա առնի անդամի վրա հիսուն սպի կար վերքերից», և ծանոթագրելով, թե՛ «Վենետիկյան հրատարակության մի ձեռագիր «յիսուն»-ի փոխարեն ունի «տասն», որ ավելի հավանական է» (**Փավստոս Բուզանդ**, *Պատմություն հայոց*. Թարգմ., ներած. և ծանոթագրությունները՝ Մտ. Մալխասյանցի (Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 293, 340): Փավստոսը խոսում է Մանվելի ողջ մարմնի վրա եղած հիսուն սպիի մասին, որ, ինչպես վերը տեսանք, արտահայտված է վենետիկյան հրատարակության մեջ: Այս դրվագը ճիշտ է ընթերցված Գևորգյանի ռուսերեն և (հավանաբար՝ վերջինիս ազդեցությամբ) Գարսոյանի անգլերեն թարգմանությունների մեջ. տե՛ս **Фавстос Бузанд**, *История Армении*, Перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгяна. Ереван, 1953, с. 197. *The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmutiwnk)*. Transl. and commentary by Nina Garsoian (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989), p. 229. Միևնույն ժամանակ հարկ է նկատի ունենալ Նինա Գարսոյանի միտումնավորությունն ու սխալները, որոնց մասին տե՛ս **Արմեն Այվազյան**, Հայաստանի *պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ. քննական տեսություն* (Երևան, «Արտագերս», 1998), էջ 169-204:

⁴ «Մա այր աշխարհասէր և հայրենասէր եղեալ... լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց».- **Մովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*. Գիրք Ա, Գլ. ԺԳ: Քննական բնագիրը և ներածութիւնը՝ Մ.Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991 (Տիֆլիսի 1913թ. նմանահանություն): Աբեղեյանը և Հարությունյանը նախընտրել են «աշխատասէր» բառը և, որպես տարբերություն, տողատակ են իջեցրել որոշ ձեռագրերում դրա փոխարեն եղած «աշխարհասէր»-ը, որը, մեր համոզմամբ, շատ ավելի է ներդաշնվում այս նախադասության իմաստի և ամբողջ ետնախորքի հետ (նույն տեղում, էջ 43): Որ այս բառի առաջին բաղադրիչը *աշխարհ*-ն է, եւ ո՛չ *աշխատ*-ը, հաստատվում է նաև մի կողմնակի տեղեկությամբ. Գրիգոր Մագիստրոսը, 11-րդ դարի կեսերին, ձեռքի տակ ունենալով Խորենացու Հայոց պատմության մեզ չհասած մի ձեռագիր, խնդրո առարկա հատվածը վերաշարադրել է ահա այսպես՝ «հայրենասէր եւ աշխարհաշէն ըստ մերոյն Արամայ» (տե՛ս *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*: Աշխ. Կ. Կոստաննեանցի, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 38): «Աշխարհասէր» բառը օգտագործված է նաև ավանդաբար Խորենացուն վերագրվող հետևյալ երկում՝ *Գիրք պիտոյից*: Աշխատասիրությամբ Գոհար Մուրադյանի, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 1993, էջ 158, 179, 327:

⁵ Ժամանակակից հետկառուցվածքաբանության (պոստ-ստրուկտուրալիզմի) ֆրանսիացի հիմնադիրներից մեկը՝ Ռոլան Բարտը, իր *S/Z* գրքում (Paris, 1970), գրական տեքստի վերլուծության համար առաջարկում է մեր քննությանն արտաքնապես որոշ նմանություն ունեցող տեխնիկա, որը հայտնի է որպես *կառուցվածքային-իմաստաբանական* վերլուծություն (структурно-смысловой анализ): Մակայն մեր կիրառած հետազոտական եղանակը Բարտի առաջարկածից ամբողջովին տարբեր է, նախ՝ պատմասոցիոլոգիական իր ուղղվածությամբ, ապա՝ զուգահեռ (պատմական) աղբյուրների օգտագործմամբ: Այդ իսկ պատճառով այն ճիշտ կլինի անվանել *պատմական-կառուցվածքային իմաստաբանական* վերլուծություն:

⁶ Կորին զուգահեռ ակոսներով կտրված ջրովի փոքրիկ ցանքատարածք է: Ա. Մարտիրոսյանը նկատում է, որ մեր օրերում Փավստոսի «ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել»-ը կարտահայտվեր «թույլ չէր տալիս, որ Հայոց աշխարհի սահմաններից *գեթ մի թիզ հող օտարվի*».- տե՛ս **Ա. Մարտիրոսյան**, «Ազգ» և ազգային որոշիչ.- *Մշտանակ* (հայագիտական պարբերագիրք), Բ, Երևան-«Նաիրի», 1998, էջ 11: Թերևս Ա. Մարտիրոսյանի հետ կարելի է համաձայնել, սակայն մի լուրջ վերապահությամբ, այն է՝ Փավստոսն ունի նաև թիզ բառը՝ «[Աստուած] չափեաց զերկինս թգաւ եւ զերկիրս ամենայն քլաւ իւրով» (**Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. Դ):

⁷ Այս կետը պարզ բացահայտվում է Փավստոսի շարադրած մեկ այլ դրվագում. Մանվել սպարապետը, թվարկելով հայ ռազմիկի հանձնառությունները, հատուկ վերհիշում է իր զինակիցներին որպես

«եղբայրութիւն ընկերութեան»՝ «Զի լաւ էր ինձ, եթէ ի պատերազմի մեռեալ էի... ի վերայ եղբայրութեան ընկերութեան... (Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե, Գլ. ԽԴ. այս հատվածը, քիչ ավելի ուշ, շարադրանքում մեջբերված է ամբողջովին):

⁸ «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն Հայոց լի էր քինի մեծաւ և բազում նախանձու զամենայն աուրս կենաց իւրոց, և միամտութեամբ և արդար վաստակով ջանայր հանապազ և վաստակէր ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց աշխարհին: Զտիւ և զգիշեր կայր յաշխատութեանն. ջանայր և ճգնէր կալ ի ճակատու պատերազմին, և ոչ թողոյր բնաւ ամենեւին և ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել. ի վերայ աշխարհին կեալ, և ի մեռանել ի վերայ անուանն քաջութեան, ի վերայ բնակ տերանց, և ի վերայ բնակչաց աշխարհին, ի վերայ քրիստոնէութեանն հաւատոյ, ի վերայ հաւատացեալ յԱստուած և ի Քրիստոս մկրտեալ ժողովրդոց, ի վերայ եկեղեցեաց, և ի վերայ նուիրեալ սպասուց, ի վերայ վկայարանացն Քրիստոսի, ի վերայ ուխտի Աստուծոյ, ի վերայ քերց և եղբարց, ի վերայ մերձաւորաց տոհմին, ի վերայ բարեկաց բարեկիր բարեկամաց հանապազ կայր զօրավարն Մուշեղ ի նահատակութեան պատերազմին, զանձն փոխանակ առնել աշխարհին. և յանձն իւր անխայր ի մեռանել, զամենայն աուրս կենաց իւրոց առաջի իւրոց բնակ տերանցն Արշակունւոց վաստակէր».- **Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե, Գլ. Ի:** Այս գլխի մեր ընթերցումը զգալիորեն տարբերվում է Մալխասյանցի առաջարկած ընթերցումից. հմմտ. **Փալստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց.** Թարգմ., ներած. և թարգմանությունները՝ Մտ. Մալխասյանցի. Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 254:

⁹ «...մարգէին զմիմեանս բանիւք ասելով՝ «քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս մեր, և մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զարբարանս մեր և զտեղի փառատրութեան Աստուծոյ մերոյ. այլ նախ ընդդէմ մեր լիցի սուր թշնամեացն. և ապա լիցի զոր կամիցին...».- *Ղեւոնդեայ վարդապետի պատմութիւն, Ս. Ղետերբուրգ, 1887, էջ 149:* Հայոց բարձրագոյն զինվորականության՝ սպարապետի և նախարարների՝ հայրենիքի համար զոհաբերվելու նույն հանձնառությունը Ղևոնդը հիշում է երկու այլ տեղերում ևս, ահա.

ա. [Հայոց նախարարները] նախընտրելով քաջությամբ մեռնել, քան դժնդակ կյանք վարել՝
ձեռնամուխ եղան ապստամբության և դուրս եկան իսլամական իշխանության
ենթակայությունից:

[լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս
ապստամբութեան եւ ի բաց կացին ի հնազանդութենէն Իսմայելի]:

բ. Եվ թեպէտ կարող էին անցնել Հունաց երկիր եւ փրկել իրենց կյանքը հարստահարիչների
չարասեր ապիրատությունից, սակայն նախընտրեցին մեռնել, քան տեսնել մեր աշխարհի
կորուստը եւ Քրիստոսի եկեղեցիների անպատվությունը:

[Եւ թեպէտ կարող էին մեկնել ի կողմն Յունաց եւ ապրեցուցանել զանձինս ի չարասեր
ապիրատութենէ զրպարտողացն՝ սակայն լաւ համարեցան (մեկ այլ ձեռագրում՝ «համարեցան
ընտրել».- *Ս. Ս.*) զմահ անձանց, քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս եւ զանպատվութիւն
եկեղեցեաց Քրիստոսի].-

Տե՛ս *Ղեւոնդեայ վարդապետի պատմութիւն, էջ 138, 148.* հմմտ. Ղևոնդ, Պատմություն: Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 1982, էջ 111, 118-119:

¹⁰ Մինչև «Հագակուրե»-ի լույս աշխարհ գալը Ճապոնիայում արդեն շրջանառության մեջ էին դրված նմանատիպ երեք այլ ստեղծագործություն՝ «Սամուրայական ցեղերի մասին կանոնադրությունը» (1540-ական թթ.), իշխան Թակեդա Մինգենի վարքը և Յուձան Դայդոձիի (ծն. 1639թ.- մահ. 1730թ.) գրած «Ռագ-մական արվեստի հիմունքները»: Սակայն, «Հագակուրե»-ին էր վիճակված դառնալ սամուրայների «սուրբ գիրքը».- տե՛ս **А. А. Долин, Г. В. Попов. Кемпо – традиция воинских искусств** (Москва: Наука, 1990), с. 186.

¹¹ **В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. Японцы (этнографические очерки).** Москва: Наука, 1983, с. 239-242; cf. **Yamamoto Tsunetomo, Hagakure: The Book of the Samurai,** trans. William S. Wilson (NY: Kodansha International, Ltd., 1979), pp. 17-18, 20-21, 33-34, 66-67.

¹² «Ապա եղև օր մի յաուրց, եկն եմուտ թագաւորն Հայոց Արշակ զասպաստանաւ միով զարքային Պարսից, իսկ ախոռապետն արքային Պարսից նստեր ի ներքս ի տան ասպաստանին: Իբրև տեսաներ զթագաւորն, ոչ ինչ առ լուս կալեալ մեծարեաց զնա, եւ ոչ ինչ շուքս դներ նմա. այլ եւ անարգանս եւս դներ թշնամանաց, ասելով ի պարսկերէն լեզու, թէ՛ «Այժից Հայոց արքա, եկ նիստ ի իւրձան խոտոյ ի վերայ»: Զոր բանս իբրև լսէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց, որում Վասակն կոչէր, ի Մամիկոնեան տոհմէն, մեծաւ բարկութեամբ եւ բազում սրտմտութեամբ բարկանայր. ի վեր առեալ զսուսերն, զոր ընդ մեջն ունէր, հարեալ անդէն ի տեղուջն զախոռապետն արքային Պարսից գլխատէր ի ներքս յասպաստանի անդ: Զի ոչ կարաց լսել եւ ժոյժ ունել զիւրոյ թագաւորին զանարգանս. զիւր մահն առաջի

եղեալ լաւ հաշուէր բազում անգամ, քան զտեսոն իւրոյ լսել զվատթարութեան թշնամանս».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Դ, Գլ. ԺԶ:

¹³ «Եւ պատուիրէր նմա հնազանդ հպատակ կալ արքային Արշակայ, եւ լինել միամիտ, ջանալ եւ վաստակել, եւ տալ պատերազմ փոխանակ աշխարհին Հայոց զանձն քո, որպէս քաջ նախնիքն ի վերայ աշխարհին մտադիր մեռանել: Զի, ասէ, առ Աստուած այն արդարութիւն մեծ է եւ ընդունելի, եւ ոչ Աստուած թողու ի ձեռաց, յորժամ այնպէս լինիք: Անուն քաջութեան յերկրի թողցուք, եւ զարդարութիւն յերկինս ընծայեցուցանէք. եւ ամենեւին ի մահուանէ մի՛ երկնչիք, այլ յուսասցիք յայն, որ զամենայն արար եւ հաստատեաց: Եւ զնենգութիւն եւ զպղծութիւն եւ զչարութիւն յանձանց ձերոց ի բաց արարէք, եւ զՏէր Աստուած սրբութեամբ եւ միամտութեամբ պաշտեցէք. եւ ի վերայ աստուածապաշտ աշխարհի համարձակութեամբ մեռարուք, զի այն ինքն մահ վասն Աստուծոյ է, փոխանակ եկեղեցեաց նորա եւ ուխտի նորա, եւ ի վերայ բնակ տերանց աշխարհիս Արշակունոյ».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. ԽԴ:

¹⁴ **В. А. Пронников, И. Д. Ладанов.** *Японцы*, укр. соч. с. 243-244. Զինվորի՝ ծուլությունից խուսափելու մասին բավական մանրամասն խոսում է նաև Յուձան Դայդոզի (տե՛ս *Книга самурая; Юдзан Дайдодзи, Будосесинсю; Ямамото Цунемото, Хакагуре; Юкио Мисима, Хакагуре Нюмон*, Санкт-Петербург: Евразия, 2000, с. 64-65): Զինվորի՝ ճշմարտասեր լինելու անհրաժեշտության մասին դրույթը, դեռևս մ.թ.ա. 5-րդ դարում, նշում է չինացի մեծ տեսաբան-նազմագետ Սուն-Յզին (տե՛ս **Н. И. Конрад**, *Сунь-Цзы*. Трактат о военном искусстве. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950, с. 33, 66-67): Ներսես Շնորհալիին 1166թ. գրած իր «Թուղթ ընդհանրական»-ի մեջ՝ Զինվորական դասին (Առ զինվորաց դասս) գլխում նույնպես ընդգծում է զինվորի ճշմարտասիրության կարևորությունը. «իսկ [այն զինվորը], ով խաբեբայություն կանի խոսքով կամ գործով... այդ խաբեբայությունն Աստծուն է [ուղղված] և ոչ մարդուն, և Աստծուց էլ ընդունելու է իր պատիժը որպես իր չարիքների հատուցում» (Իսկ որ նենգաւոր գտանիցի բանիւ կամ գործով... Աստուծոյ է այն նենգութիւն եւ ոչ մարդոյ. եւ յԱստուծոյ ընդունելոյ է զվրէժ հատուցման չարեաց իւրոց).- **Ներսես Շնորհալի**, *Թուղթ ընդհանրական*: Աշխատասիրությամբ՝ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Երևան, ԳԱ հրատ., 1995, էջ 153:

¹⁵ **Richard Barber**, *The Knight and Chivalry*. Revised edition (Woodbridge: The Boydell Press, 1995), p. 6.

¹⁶ Տե՛ս *Советская историческая энциклопедия*. Главный редактор Е. М. Жуков, Том 12 (Москва: “Советская энциклопедия”, 1969), с. 426; *Энциклопедический словарь*. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, Том XXVII (С.-Петербург, 1899), с. 458-461.

¹⁷ **Maurice Keen**, *Chivalry* (New Haven and London: Yale University Press, 1984), pp. 14, 178.

¹⁸ Տե՛ս **Шарль Дилль**, *Основные проблемы византийской истории* (Москва: Госизд. Иностранной Литературы, 1947). Перевод с французского и предисловие Б. Т. Горвянова, с. 85.

¹⁹ Տե՛ս **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Դ, Գլ. ԻԴ. Ե, Գլ. ԽԴ:

²⁰ «Եւ գտան ի ժամանակին անդ ընդ ձեռամբն զօրավարին Վասակայ արք գործոց իբրև վաթսուն հազար, ընտիրք և պատերազմողք, որ միամիտք և միասիրտք էին միաբանութեան գործոցն պատերազմին, հասանել մարտնչել ի վերայ որդւոց և կանանց իւրեանց, և ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մինչև ի մահ և ի վերայ աշխարհին զաւառացն բնակութեան, հասանել մարտնչել ի վերայ եկեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտամանն սրբոյ եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հաւատոց ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց, փոխանակ բնակ տերանց իւրեանց Արշակունոց».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Դ, Գլ. ԻԴ:

²¹ Նույն տեղում, Դ, Գլ. Ի:

²² «Զի Արշակ և ամենայն զօրք իւր տաղտապէին երթալ զհեռի ճանապարհն, զի ամենայն ոք յանձնիր տուն յիրաքանչիւր տեղի զօրէն բարուց Հայաստան մարդկան անձկացեալ էին».- նույն տեղում:

²³ «Ածէին գնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին գնա քարամբք իբրև զայր, որ աշխարհի և գնդի եւ զօրաց տեսոն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ».- նույն տեղում, Գ, Գլ. Ը:

²⁴ «Մեծաւ քաջութեամբ զամենայն վերս յանձն իմ առի».- որ *յանձն* իմ արտահայտությունը նկատի ունի մարմնի վրա ստացած վերքերը, երևում է նաև մեկ այլ դրվագում Փավստոսի կիրառած ձևից՝ «քանզի էր Վասակ *անձամբ* փոքրիկ» (Դ, Գլ. ԾԴ): Մալխասյանցը թարգմանել է բավական անորոշ՝ «ամեն վերք հանձն եմ առել քաջությամբ» (1968 հրատ.), էջ 293:

²⁵ «Սկսաւ լալ եւ ասել թէ ես ի մանկութենէ համակ սնայ ի պատերազմունս, եւ մեծաւ քաջութեամբ զամենայն վերս յանձն իմ առի. եւ ընդէ՛ր ոչ եհաս ինձ մեռանել ի պատերազմի, քան զօրէն անասնոյ մեռելոյ եղէ: Զի լաւ էր ինձ էթէ ի պատերազմի մեռեալ էի ի վերայ աշխարհի, զի մի՛ զեկեղեցիս եւ մի՛ զուխտ Աստուծոյ առ ոտն կոխիցեն: Մակայն եւ ի վերայ Արշակունեաց բնիկ տերանց աշխարհիս, եւ ի վերայ կանանց եւ ի վերայ որդւոց մերոց, եւ ի վերայ աստուածապաշտ մարդկանս եւ ի վերայ եղբայրութեան ընկերութեան եւ մտերիմ բարեկամութեանն զի՛ էր թէ հասեալ էր ինձ մեռանել թէպէտ

շատ զանձնս յանդուզն վարեցի, զվատթար մահս մահճացս եհաս ինձ մեռանել».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. ԽԴ:

²⁶ Նույն տեղում, Ե, Գլ. ԼԵ:

²⁷ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Արմեն Այվազյան**, *Հայաստանի պատմության լուսարանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ*, էջ 169-185, 193-198, 202-204:

²⁸ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Ն. Ա (Երևան, ԳԱ հրատ., 1971), էջ 200-201:

²⁹ *Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա*: Ն. 1 (Երևանի համալսարանի հրատ., 1981), էջ 7-13:

³⁰ **Б. Б. Пиотровский**. *История и культура Урарту*. Ереван, Изд. Академии Наук Арм. ССР, 1944, с. 114.

³¹ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Ն. Ա, էջ 351:

³² **Р. Эрнест Дюпюи и Тревор Н. Дюпюи**. *Всемирная история войн*. Книга первая; 3500 год до Р. Х.– 1400 год до Р. Х., Санкт-Петербург, 1997, с. 51-52.

³³ Նույն տեղում, էջ 50-53:

³⁴ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Ն. Ա, էջ 348-351:

³⁵ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Ն. Գ, էջ 276:

³⁶ *Հայ ժողովրդի պատմություն. քրեստոմատիա*: Ն. 1, էջ 139:

³⁷ Տե՛ս **Quintus Curtius Rufus**, *Historiae Alexandri Magni*, Book III, Chapter 2, par. 6; հմմտ. **L. P. Shahinian**, "On the 'Vahe' Mentioned in Movses Khorenatsi's History," *Armenian Review*, Summer 1983, pp. 54-57. հմմտ. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 1, էջ 494:

³⁸ Տե՛ս **Մ. Ս. Օհանյան**, Հայաստանը հին աշխարհի գահակարգում.- *Հայկական բանակ*, 1999, No. 4 (22). հղված է **Ксенофонт**. *Киропедия*, III, 1 (34, 35).

³⁹ Հնարավոր է, որ Խորենացու այս հաղորդման մեջ Արամ թագավորին իրականում մարմնավորել է 7-րդ դարի հայոց արքա Էրիմենա-Արամանին: Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Բարկեն Հարությունյան**, *Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.)*: Երևան, «Հայագիտակ», 1998, էջ 59-90:

⁴⁰ **Սովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Գիրք Ա, Գլ. ԺԳ:

⁴¹ **Плутарх**. *Сравнительные жизнеописания*. В трех томах. Т. 2, Москва, Изд. АН СССР, 1963, с. 194.

⁴² **Սովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Գիրք Ա, Գլ. ԺԴ:

⁴³ Տե՛ս *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Ն. Ա, էջ 686-688. Հտ. Բ (Երևան, ԳԱ հրատ., 1976), էջ 146. Հտ. Գ (Երևան, ԳԱ հրատ., 1984), էջ 686-689:

⁴⁴ Հռոմեական բանակի թվաքանակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Philippe Contamine**, *War in the Middle Ages*. Translated by Michael Jones (Oxford UK և Cambridge USA: Blackwell, 1998), pp. 7-10; cf. **Peter Connolly**, *Greece and Rome at War* (London-Hong Kong: Macdonald, 1981), p. 255.

⁴⁵ Տե՛ս **Zbigniew Brzezinski**, *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostategic Imperatives* (New York: BasicBooks, 1997), p. 10.

⁴⁶ Տե՛ս «*Սմբատայ սպարապետի տարեգիրք*», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, էջ 231. *Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens*. T. II, Paris, 1906, p. 170-171. **Ս. Բուռնազյան**, Հայ ասպետությունը Կիլիկյան հայկական պետությունում 12-14-րդ դարերում.- *Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, 1963, N. 5, էջ 93:

⁴⁷ **Խաչիկ Նազարյան**, **Լեմվել Վալեսյան**, *Հայաստանի աշխարհագրություն*: Գիրք առաջին (Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք): Երևան, «Լույս», 1999, էջ 88-89: **Г. Г. Микаелян**, *История киликийского армянского государства*, Е., Изд. АН СССР, 1952, сс. 17-18; *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Ն. Գ, էջ 672-673:

⁴⁸ Կարելի է համեմատություն անցկացնել նաև մեր օրերի հետ: Պաշտոնական տվյալների համաձայն, 1998թ. դրությամբ Հայաստանի Հանրապետության բանակի կազմում ծառայում էին 53.400 զինվորական, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում, արտասահմանյան ոչ պաշտոնական հավաստի աղբյուրների գնահատմամբ՝ կա ևս 20.000-25.000-անոց հայկական զինուժ.- տե՛ս *The Military Balance*, 1998/99 (London: Oxford University Press, 1998), pp. 74, 76: Այսպիսով, այսօրվա Հայաստանն (այսինքն՝ ՀՀ և ԼՂՀ միասին վերցրած) ունի շուրջ 70.000-75.000-անոց բանակ, որը կազմում է նրա 2,5-3 միլիոնանոց ազգաբնակչության մոտ 2,5 տոկոսը: Զինվորական տարրի տոկոսային այսպիսի հարաբերակցությունը բնակչության ընդհանուր թվի հետ ավելի բարձր է, քան Ռուսաստանում, Թուրքիայում կամ Եվրոպայի որևէ երկրում, ինչը Հայաստանի ներկա աշխարհառազմավարական միջավայրում լիովին արդարացի է:

⁴⁹ Ա. Ա. Ստեփանյանը, ուշագրավ մի ուսումնասիրության մեջ, քննելով հայ հին իրավունքի և աշխարհաժողովների որոշ հարցեր, պարզում է նույնիսկ, որ հե՛նց Հայաստանի ցածր խավերի հետ համաձայնությունը խախտելու և արդյունքում վերջիններիս տրամադրած զգալի զինուժից զրկվելու

պատճառով է տեղի ունեցել Արտավազդ Բ թագավորի կործանումը (մ.թ.ա. 55թ.).- **А. А. Степанян**, О государственной политике Артавазда II, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1989, N. 2 (125), էջ 40-54:

⁵⁰ Հայ մատենագրության պարունակած մեծաթիվ և բազմազան հավաստի նյութերը, որ վերաբերում են այս հողվածի մեջ արծարծված հարցերին, դեռևս սպասում են իրենց հետազոտողներին: Այսպես՝ հայ ռազմիկի արժեհամակարգը, թերևս, ամենացայտուն կերպով արտացոլվել է *Սասնա ծռեր* ժողովրդական էպոսում, որը կարոտ է այս տեսանկյունից կատարվելիք մանրագնի վերլուծության:

⁵¹ Ահա այդ հատվածն ամբողջությամբ.

«Նախկինում պալատի պահպանության համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս ստրատիոտներ (զինվորներ), որոնց սխուրթիտ էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ռոճիկ, քան մնացած բոլոր [ստրատիոտներին]: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրության ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը: Բայց սկսած Ջենոն կայսրից (474-491), [ստրատիոտ] անունը սկսեց տրվել վախկոտ և պատերազմի մասին բոլորովին գաղափար չունեցող մարդկանց...»:

Տե՛ս **Բյուզանդական աղբյուրներ**, Հտ. Ա, *Պրոկոպիոս Կեսարացի*: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 296. հմմտ. **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, *Գաղտնի պատմություն*: Թարգմանություն հին հունարեն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Աթենքի ակադեմիայի թղթակից անդամ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, էջ 114:

⁵² Տե՛ս **В. И. Розен**, *Император Василий Болгаробойца*. Санкт-Петербург: 1883, с. 319; ср. **А. П. Каждан**, *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв.* (Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1975), с. 139 (նույն էջում Կաժդանը նշում է, որ մարտական բարձր հատկանիշներով առանձնանում էր նաև Ռոման Դ Դիոգենես կայսրի (1068-1071) բանակում ընդգրկված հայկական հետևակը):

⁵³ **Шарль Диль**, *Основные проблемы византийской истории*, с. 141.

⁵⁴ **Բյուզանդական աղբյուրներ**, Հտ. Ե, *Թեոփանեսի շարունակող*: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի: Երևան, ԳԱ հրատ., 1990, էջ 65: Նորերս լույս տեսած՝ բյուզանդական բանակի և հասարակության փոխհարաբերությունները քննող մի մենագրություն, անտեսելով հունական աղբյուրներում հայկական զորամիավորումների բարձր մարտունակության մասին եղած բազմաթիվ ուղղակի վկայությունները, անում է ահա այսպիսի միտումնավոր ընդհանրացնող եզրակացություն. «հայ զինվորները տիրահամբավ էին (համենայն դեպս՝ հունական աղբյուրների համաձայն), իրենց քմահաճ վարքագծով և անկարգապահությամբ» [Armenian soldiers, notorious (according to the Greek sources at least) for their wayward conduct and indiscipline].- տե՛ս **John Haldon**, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204* (London: UCL Press, 1999), p. 236: Հեղինակի՝ բրիտանացի պրոֆեսոր Ջոն Հալդոնի միտումնավորությունն ավելի պարզ կլինի, եթե նկատենք, որ իր գրքում նա չի նշում բյուզանդական բանակի բազմաթիվ զորահրամանատարների, ներառյալ գլխավոր զորահրամանատարների, հայ լինելը, դեռ ավելին՝ պարզապես շրջանցում է Բյուզանդիայի հարևան Հայաստան պետության և երկրի գոյությունն անգամ (բացառությամբ մեկ-երկու հպանցիկ և կողմնակի հիշատակության. էջ 29-ում հիշված է «Հայոց Աշոտ թագավորը», էջ 227-ում՝ «կիլիկեցի հայերի» 1166թ. տարած ռազմական մի հաղթանակը): Ի տարբերություն Ջ. Հալդոնի, Բյուզանդիայի ռազմական պատմության անվանի մասնագետ՝ Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսոր Վալթեր Քեգին, իր վերջին ուսումնասիրություններից մեկում, հանգամանորեն քննելով Հայաստանի աշխարհառազմավարական դիրքի կարևորությունն ու առանձնահատկությունները, բավական օբյեկտիվորեն է խոսում հայկական զինված ուժերի նշանակության և հայ զորահրամանատարների ունեցած դերի մասին (թեև նրա որոշ դիտողություններ ակամա կրում են ամերիկյան կեղծ-հայագիտական դպրոցի ազդեցությունը): Քեգին նկատում է նաև «հայերի անհողորդությունը և ուժեղ բնավորությունը» [intractability and formidable character of the Armenians], որի հետ ստիպված էին հաշվի նստել թե՛ բյուզանդացիները և թե՛ արաբները.- տե՛ս **Walter E. Kaegi**, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge University Press, 1992), pp. 12, 181-204, etc.: Բյուզանդական բանակում ծառայած հայկական զորամասերի և հայ զորահրամանատարների մասին տե՛ս նաև **Աշոտ Հովհաննիսյան**, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*. Գիրք Ա, Երևան, ԳԱ հրատ., 1957, էջ 39-40:

⁵⁵ **Բյուզանդական աղբյուրներ**, Հտ. Ե, *Թեոփանեսի շարունակող*, էջ 313, ծնթ. 56: Այս դարձվածքը վերցված է պատմական մի երկի միջից, որ գրվել է Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր (913- 959) կարգադրությամբ (նույն տեղում, էջ VII):

⁵⁶ Մալխասյանը թարգմանել է *Հայկական գնդի*, որ սխալ է. այդ մասին տե՛ս **Արմեն Այվազյան**, *Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ*, էջ 202-203:

- ⁵⁷ **Փավստոս Բուզանդ**, *Պատմություն հայոց*, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի (1968), էջ 244-245: Այս գնահատականն ականա հիշեցնում է Կովկասում թուրքական ուժերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբֆաշայի՝ 1918թ. մայիսին Ղարաքիլիսայի համար մղված ճակատամարտի կապակցությամբ ասածը. «Դա բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ: Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են աշխարհի լավագույն զինվորները լինել» (տե՛ս **Ե. Ղ. Մարգարյան**, *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում (1914-1918)*: Երևան, «Հայաստան», 1964, էջ 455. հմմտ. *Турция в годы первой мировой войны*. Москва, 1966, с. 188. **И. Х. Баграмян**, *Мои воспоминания*. Изд. «Айастан», Ереван, 1979, с. 88.):
- ⁵⁸ **Եղիշե**, *Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին*, Թարգմ. և ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանի. Երևանի համալսարանի հրատ., 1989, էջ 89: Այս հաղորդումը նկատել և ըստ արժանվույն գնահատել են նաև դանիացի ճանաչված արևելագետ Քրիսթենսենն ու պարսիկ պատմաբան Շահբազին (տե՛ս **A. Christensen**, *L'Iran sous les Sassanides*, 2nd ed. Copenhagen, 1944, p. 210; **A. Sh. Shahbazi**, "Army: Pre-Islamic Iran," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Edited by Ehsan Yarshater. London and New York: Routledge Kegan Paul, 1987, p. 497):
- ⁵⁹ **Եղիշե**, *Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին*, Գլուխ հինգերորդ, էջ 232-233: